

Bibó István, a jogtudós^[1]

A társadalomtudományokkal foglalkozó tudós munkásságát először kora, tudóstársai értékelik, minősítik.^[2] Ezt követően a történelmi események vagy igazolják levont következtetéseit, és akkor maradandó tudós rangjára emelkedik, vagy ellenkezőleg, a bekövetkezett események nem igazolják őt, és akkor legjobb esetben elfelejtik, leírják.

Különösen így van ez egy olyan politológus esetében, aki kutatásai mellett vállalja egyúttal a közéletben, a politikában való részvételt is, mint Bibó István. A közéletben való részvétel ugyanis már nem vegytiszta, elvont gondolkodás, hanem politikai elkötelezettséggel, szövetségek keresésével és ütköztetésekkel, kompromisszumokkal jár együtt. Itt az értékítéletek különbözősége a megítélés különbözőségét is maga után vonja. Bibó István azok közé a politológusok közé tartozott, akik marandót alkottak, ma is érvényes gondolatai vannak arról az átalakulásról, amely nálunk a rendszerváltással végbement és végbemegy.

Ha röviden akarnám megfogalmazni Bibó eszmei mondanivalójának lényegét — vállalva az egyszerűsítés vádját —, akkor azt mondanám: ő az a magyar gondolkodó, aki meg volt győződve a Horthy-rendszer idején fennálló társadalmi berendezkedés reformjának szükségességéről, és ezeket a reformokat csak a demokratikus államrend keretében tudta elképzelni. Munkássága, közéleti tevékenysége során mint elméleti ember és mint politikus is ennek megoldását kereste, kutatta.

Egyetemi tanulmányai befejezése után módja nyílt külföldi ösztöndíjak útján jogelméleti, jogfilozófiai tudását megalapozni. Ekkor írta megalapozó tanulmányait a jogról, a szabadságról, a kényszerről, az etika és a büntetőjog összefüggéseiről, a jogszerű közigazgatásról. Ezzel egy időben talált kapcsolatokat Erdei Ferenc révén a Márciusi Front törekvéseivel. A vegy tiszta elmélettől a politikum irányába fordulása saját bevallása szerint sem volt mentes belső konfliktusoktól. Ez a fordulat tette őt azonban az általunk ismert Bibó Istvánná. Ettől kezdve viszont nem őt lehet korszakolni, hanem a magyar történelem vargabetűi „korszakolták” őt, ő maga haláláig ugyanaz maradt.

Vallotta, hogy a magyar történelem a Dózsa-féle parasztfelkeléssel és Moháccsal került zsákutcába. Kitörési, az európai fejlődés fő vonalaihoz való visszatérési kísérletnek tekintette a reformkort és 1918-at. Ilyen ki-

[1] Megjelent: Schmidt Péter, *A politikai átalakulás sodrában*, Századvég Kiadó, 2008, 254-260 (újraaközlés). Eredeti megjelenés: *Gyomaendrődi Népi Krónika*, 2001, 2. szám, 6-9.

[2] A Bibó István kilencvenedik születésnapja alkalmából, 2001. február 8-án elhangzott előadás szerkesztett változata.

törési lehetőségnek tekintette azonban az 1945 után kialakult belső és nemzetközi helyzetet is. Ezért vetette be magát a közéletbe, írta meg 1945-től 1947-ig politikai esszéit. Az eszmetörténet, a politikaelmélet így szorul nála ebben az időben háttérbe. Ez alól talán csak „Az államhatalmak elválasztása egykor és most” című akadémiai székfoglaló előadása volt a kivétel.^[3]

Élete végéig vallotta, hogy ez a kitörési kísérlet csak nemzeti összefogással valósítható meg. Ennek az összefogásnak látható formája az a politikai koalíció, amely a Függetlenségi Frontban testesült meg. Ennek alakulását vizsgálta éberén politikai esszéiben, kritizálva annak jobboldalát, amikor az a régi rend védelme érdekében többek között a földreform bírálataival jobbra fordult, és bírálva annak baloldalát - különösen a Kommunista Pártot -, amely a proletárdiktatúra szükségességét hirdetve bomlasztotta ezt a koalíciót, a nemzeti összefogást. Hitt ennek az összefogásnak meg- menthetőségében. Ezért ennek legfontosabb garanciájaként támogatta az úgynevezett középpártokat, elsősorban a Nemzeti Parasztpártot.

Hadd folytassam mondandómat egy rá jellemző idézettel, amelyet Bibó még 1943-44-ben, tehát a háború alatt az európai egyensúlyról és békéről szóló írásában fogalmazott meg: „Minthogy ma általános szokás minden írásmű hátsó gondolatait s érdekeltségi hátterét kutatni, jobbnak találok, ha előre meg is adom az ehhez szükséges adatokat.” Ezt követően ezeket az információkat sorolja: „E sorok írója magyar, s hazáját forrón szereti, de nem tudja azonosítani magát azokkal az uralmi igényekkel, melyeket egyes honfitársai a környező népekkel szemben támasztanak; demokrata, s leghőbb vágya, hogy Kelet-Európa népei is a demokratikus fejlődés útjára kerüljenek. Számomra azonban a legfontosabb ez az önjellemzés: „hívója a jövő osztály nélküli és kizsákmányolásmentes társadalmának, de mégis azt állítja, hogy e háború befejezése nem a szocialista berendezések egyszerre való megvalósításának pillanata kell hogy legyen, hanem mindenekelőtt a stabilitás, törvényesség és az európai módszerek uralma helyreállításának pillanata”. Tovább folytatja a mondatot, ami témám szempontjából nem olyan fontos, de aktualitása miatt nem tudom elhagyni: „végül híve az európai államszövetségnek, de mégsem tágít attól, hogy e könyv hatvan százalékában a régi önálló államokra szabdalt Európa területi kérdéseit taglalja, mert szilárdan meg van győződve, hogy az európai államszövetség nem teszi feleslegessé a területi kérdések megoldását, sőt ellenkezőleg: a területi kérdések stabilizálása előfeltétele az európai államszövetség működéésének.”^[4]

A fenti politikai tézise alapozta meg közjogi eszményeit, törekvéseit. Mint alkotmányjoggal foglalkozó embernek, nekem erről kell beszélnem, de nem tudok beszélni a fenti háttér nélkül, mert e nélkül értelmetlenné válnának a jogról valott eszményei.

[3] Bibó István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most (Akadémiai székfoglaló 1947. jan. 13-án). In uő: *Válogatott tanulmányok*. Második kötet, 1945-1949. Szerkesztette: Vida István. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 367-397.

[4] Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In uő: *Válogatott tanulmányok*. Első kötet, 1935-1944. Szerkesztette: Vida István, Nagy Endre. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 604.

Az európai demokratikus államnak - úgy is mondhatnám, alkotmányos államnak - két alappillére van. Először: az emberi jogok, szabadságok elismerése és védelme; másodsor: az így korlátok közé szorított államhatalom gyakorlási módját meghatározó államhatalmak elválasztása. Ezek az alkotmányos keretek adják azt az állami háttért, amelynek része a demokratikus társadalmi berendezkedés.

Vegyük először a szabadságot! Erről szól első átfogó, „Kényszer, jog, szabadság” című, 1935-ben írt, elméleti jellegű tanulmánya.^[5] Érdekes módon itt a téma filozófiai, jogelméleti megközelítéséig jut csak el, a közjog által megközelített szabadságjogok tematikájáig nem. Ez mutatja, hogy politikatudományt művelt, a közjogot csak annyiban érintette, amennyiben az a politikai viszonyok értékeléséhez hozzátartozott. A kiindulópont azonban nála teljesen világos: az ugyanis, hogy az embernek a közhatalomhoz viszonyított szabadsága — az érem másik oldala — a közhatalom korlátozása. Van tehát az emberek cselekvési lehetőségének olyan szférája, ahová a közhatalom, ha demokratikusnak kívánja magát elfogadtatni, nem avatkozhat be.

Az európai fejlődési trendhez való igazodás ezeknek a társadalmi lét-szféráknak az elfogadását, a jog útján való körbehatárolását jelenti. Mindez tagadja az állam mindenhatóságát, mert ez még a demokratikusnak tekintett parlamentáris rendszer elé is korlátokat állít. A legdemokratikusabban létrehozott képviselőtestület sem korlátozhatja a lelkiismereti és vallásszabadságot, a gondolatközlés és a sajtó szabadságát, az egyeseket megillető gyülekezési és egyesülési jogot, de nem korlátozhatja a tulajdonhoz való jogot sem stb. Ezekbe a viszonyokba való törvényi beavatkozás csak a közjó, más jogainak védelme érdekében lehetséges. Mindenkori vita tárgya az lehet - de az e körüli vita mindenkor jelentős volt és lesz -, hogy a közjó és mások joga címén milyen korlátokat lehet állítani.

Az emberi jogok katalógusa a 20. században jelentősen kiszélesedett, elsősorban az egyedek, az állampolgárok szociális biztonságának érvényesítése érdekében. Ez a téma azonban Bibót csak érintőlegesen foglalkoztatta. Jelentősége azonban a mai társadalmak, benne a magyar társadalom számára is meghatározó, úgyis mondhatnám, hogy ma már a szociális jogok fontossága a szabadságjogok mellett említhető. Erről azonban most nem tudok szólni.

Bibó már többet foglalkozott az államhatalom demokratikus gyakorlásának módozataival és ennek egyik központi kérdésével, a hatalmi ágazatok elhatárolásával. Mint már említettem, erről szól akadémiai székfoglaló előadása is. Kitér erre a Magyary Zoltán körül kialakult vita kapcsán a „Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom” című

[5] Bibó István: Kényszer, jog, szabadság. In uő: *Válogatott tanulmányok*. Első kötet, 1935-1944. Szerkesztette: Vida István, Nagy Endre. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 5-147.

tanulmányában is.^[6] Érinti e témát egy később „Az 1956 utáni helyzetről” címen megjelent, 1978-ban írt tanulmánya is.^[7]

E megközelítések közös nevezője a hatalommegosztás eszményének mint az államhatalom gyakorlása demokratikus garanciájának védelme. Ez 1944-ig döntően a fasizálódási tendenciák ellen irányult, 1945-től pedig a demokratikus államrend védelmét szolgálta, míg 1948-49 után a szocialista állami berendezkedés elleni állásfoglalásban jelentkezett.

Bibó - bár elemzi a hatalmi ágak elválasztásának új jelenségeit is - határozottan elfogadja a klasszikusnak tekinthető hármastagozódást: a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom létét és azok elválasztásának szükségességét. Különösen a közigazgatás modernizációjának elemzése kapcsán mutat rá az új jelenségekre: a közigazgatás szakszerűségi követelményeire, arra a tendenciára, hogy a közigazgatás jogszerűsége mellett növekedőben van az igazgatás gazdasági életre gyakorolt szervezési funkciója is. E jelenségek hatást gyakorolnak nemcsak a végrehajtó hatalom szerveire, hanem a törvényhozó hatalommal felruházott parlamentre is.

A téma ma is napirenden van. Napjainkban egyre többször merül fel a magyar társadalomtudományi, politológiai irodalomban - de szélesebben az egész tudományos világban is - az államhatalmi ágak megosztásának vagy elosztásának meghaladottsága. Kérdés, hogy a 18-19. század eszméi, többek között az államhatalmi ágak megosztásának eszméje alapján a 20. század államhatalma rendezhető-e.

Találkoztam olyan véleménnyel, amely szerint az államhatalom megosztásának elve a polgári átalakulás időszakában a nemesi érdekek és a polgári átalakulás erőinek kompromisszuma volt. A kompromisszum meghaladásával pedig értelmét veszítette az államhatalom megosztásának elve is.

Ismeretes olyan vélemény, amely az államhatalmi ágak megosztásának már Montesquieu által kimunkált elvét szembeállítja Rousseau népszuverenitás-elvével, és ezért azt állítja, hogy az európai államfejlődésben megjelenő népszuverenitás eleve kizárta az államhatalom megosztásának érvényesülését.

Mások már a parlamentáris kormányzati rendszer kialakulását is ellentétesen vélik az államhatalom megosztásával, mondván, hogy ez az elv kizárólagosan az Amerikai Egyesült Államok államszervezetében érvényesül.

Ismét mások a jogállamiságot felváltó szociális jogállam létrejöttében, általában az állam társadalmat formáló szerepének növekedésében látják azt az okot, amely miatt az államhatalom megosztását ma lehetetlen érvényesíteni.

Vannak, akik az új hatalmi struktúrák létrejöttét, ezen belül különösen a sajtó változó szerepét, valamint a pártok egyre meghatározóbb hatalmi pozícióját tartják ellentétesnek az államhatalmi ágak megosztásával.

[6] Bibó István: Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. In uó: *Válogatott tanulmányok*. Első kötet, 1935-1944. Szerkesztette: Vida István, Nagy Endre. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 271-294.

[7] Bibó István: [Az 1956 utáni helyzetről.] In uó: *Válogatott tanulmányok*. Negyedik kötet, 1935-1979. Szerkesztette: ifj. Bibó István, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1990. 711-758.

Gyakran ilyen gondolatokra jutnak azok is, akik az állam változó struktúráját, az államszervezetben belüli autonómiák számának növekedését bizonyítják. Így jellemzik az alkotmánybírók létét, az országgyűlési biztos szerepét, testületi és területi önkormányzatok létét, a közigazgatásnak a kormánytól való elszakadását, függetlenedését, a közigazgatási bíróság szerepét stb. Egyesek e kétségtelen tendenciákból az államhatalmi ágak hármasságának végét és ezzel az elv érvényesíthetlenségét fogalmazzák meg, mások ellenkezőleg, hét vagy nyolc - mindenesetre több - államhatalmi ágat következtetnek ki ezekből a tendenciákból.

A vita elméleti jelentőségűnek látszik, ám jelentős hatással van a hatalomgyakorlás mai formációira is. Ezek elemzését most nem tudom vállalni, de Bibó Istvánnal meggyőződéssel vallom, hogy e tendenciák léte ellenére meg kell védeni a hatalom megosztásának hármasságát. Bibó ezt azért tartja megvédendőnek, mert a nemzeti összefogást megvalósító eszményének ez felel meg. A plurális, érdekei és nézeti által megosztott társadalom gondjait demokratikus úton csak ilyen intézmények útján képes megoldani.

Kanyarodjunk azonban vissza ahhoz a kijelentésemhez, hogy 1945-től haláláig nem őt lehet korszakolni, hanem a magyar történelem vargabetűi „korszakolták” őt, bár ő maga haláláig ugyanaz maradt. Az 1947-től 1949-ig terjedő események az összefogás lehetőségét kérdőjelezték meg. A pártok megszüntetése, az egypártrendszer kiépülése véget vetett eszményei megvalósulásának. Bekövetkezett az, amitől Bibó mindig félt: felbomlott a reformfolyamatok során résztvevő erők közössége, beigazolódott, hogy a kommunista pártnak a koalíciós kormányzást elfogadó nyilatkozatai a hatalom általa való megragadása érdekében csak taktikai lépés volt, az MKP csak a nemzetközi és a belső politikai viszonyok olyan alakulását várta, hogy maga vehesse kezébe a politikai hatalom teljességét. Bibó ilyen viszonyok között a belső emigrációt választotta, elhallgatott. Tudomásul vette, hogy a maga és mások törekvései ellenére nem sikerült megakasztani azt a magyar, de, mondhatnám, közép-európai „tradíciót”, amely nem a másság integrálására, hanem a hatalomból való kiszorítására irányult. Ez történt 1918-ban és 1919-ben, ezen alapult a Horthy neve által fémjelzett 25 év, és ez folytatódott két év reményteljes kísérletei után 1947-48-ban is.

Új remények csillannak meg 1956-ban. A nép többsége széles politikai összefogás mellett szembefordul a Rákosi által kiépített diktatúrával, ismételten a demokrácia követelését, a többpártrendszer bevezetését igényli. A diktatórikus hatalom gépezete napok alatt szétesik, úgy látszik, hogy a magyar társadalom előtt megnyílik a szélesebb összefogás útján a demokratikus kibontakozás lehetősége. Bibót hívják, és ő lelkesen megy, állam-minisztere lesz Nagy Imre kormányának. Az 1956-os események néhány napos szabadsága alatt ugyan nem tud könyveket, politikai esszéket írni, de rövid fogalmazványjaiban, nyilatkozataiban ismét a töretlen hitű Bibó lép elő. Válogatott tanulmányainak negyedik kötetében ezek az írások mintegy száz oldalt tesznek ki.

A szovjet beavatkozással létrejövő második kommunista hatalom most már nemcsak félreteresi a Bibó-féle törekvéseket - amely pedig nem a szocialisták, sőt nem is a kommunisták kizárásával akar új Magyarországot teremteni hanem bünteti is azokat. Bibó törekvéseiért, hitéért életfogytiglani börtönt kap.

A börtönből való 1963-as szabadulása után ismét teljes az emigráció. Dolgozni csak évek múltán, íróasztala fiókja számára kezd. Nagy lélegzetű - mintegy négyszázoldalas -, A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai című monográfiáját csak 1990-ben adják ki Magyarországon.⁷ „Az 1956 utáni helyzetről” és „A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentéte”⁸ című tanulmányai elsősorban a magyar történelmi tapasztalatok alapján próbál a hetvenes évek számára hasznosítható tanulságokkal szolgálni.

A kelet-európai szocializmus végleges bukását nem érthette meg. Ha élne, ismét csak önmagát, a demokrácia iránti elkötelezettségét adná. Ezményei - köztük közjogi eszményei is - maradandóak, a ma számára is érvényesek. Végezetül ezek közül most egyet emelek ki. Nem vezet el a demokráciához az egymást kizárni akaró politikai mozgalmak csatája. Ennek pedig napjainkban számtalan jele mutatkozik mind a baloldalon, mind a jobboldalon álló pártok részéről. Vagy (hogy ezt a közjog, az alkotmányozás oldaláról is megfogalmazzam): ingoványos talajra kerül az a politikai tömörülés, amely azt hiszi, hogy napi politikai érdekei szerint lehet az alkotmányt módosítani. A történelmi tapasztalatokat magában foglaló európai alkotmányosság nélkül és stabil alkotmány nélkül nincs társadalmi kibontakozás.